



## МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.1>

**К. Бориченко,**

доктор юридичних наук, доцент,  
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення  
Національного університету «Одеська юридична академія»

**Н. Галузінський,**

аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення  
Національного університету «Одеська юридична академія»

### ПОНЯТТЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

**Постановка проблеми.** Відповідно до висновків спеціального дослідження Венеціанської комісії «Мірило правовладдя», «порушення правових приписів можуть виникати не лише внаслідок незаконної чи недбалості дії з боку відповідних суб'єктів, але й через те, що якість законодавства унеможливує їх дотримання та належне застосування» [1]. Тому для підтримання довіри громадян до закону і дій держави, у тому числі при реформуванні (зміні) правового регулювання суспільних відносин, законодавець, у першу чергу, зобов'язаний дотримуватись конституційних принципів справедливості, рівності, а також стабільності та гарантування прав людини, зокрема й права на соціальний захист. Водночас навіть у разі закріплення у галузевих нормативно-правових актах значної кількості ефективних гарантій прав людини, відповідні норми не забезпечують їх дотримання. Цю функцію виконують заходи юридичної відповідальності.

В умовах, коли норми про юридичну відповідальність у галузі права відсутні або лише фрагментарно урегульовують відповідну сферу суспільних відносин, порушення прав

людини носять не лише масовий, але й хронічний характер.

На жаль, варто констатувати, що у національному праві соціального забезпечення склалася саме така ситуація. Так, чи не найпоширенішими порушеннями права людини на соціальний захист є необґрунтована відмова у призначенні (наданні) конкретних видів соціального захисту, надання їх не у повному обсязі чи з порушенням встановлених строків, що свідчить про недостатній рівень гарантування права на соціальний захист, що неможливо забезпечити за умови відсутності науково обґрунтованої концепції юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. Проявом її відсутності є також часті випадки подання суб'єктами недостовірної інформації щодо себе, що впливає на встановлення факту наявності права на соціальний захист та відповідно права на певний вид соціального захисту або на його розмір (обсяг).

**Аналіз досліджень та публікацій.** Питання юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення не дістали свого належного дослідження, розкриті у навчальних та наукових джерелах фрагментарно



або взагалі залишилися без уваги вчених – представників науки права соціального забезпечення. Серед авторів наукових публікацій, присвячених окремим аспектам юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення, можна назвати: І.С. Андрієнко, Н.Б. Болотіну, В.Я. Бурака, О.В. Гоц-Яковлеву, С.М. Синчук, Б.І. Сташківа, Н.М. Хуторян, М.М. Шумила. Проте науковий доробок цих та деяких інших науковців не дозволяє дійти висновку про існування у галузевій науці цілісної науково обґрунтованої концепції юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення.

**Метою цієї статті** є визначення особливостей юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення та, опираючись на них, формулювання концептуального розуміння сутності юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Перш ніж перейти до дослідження особливостей юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення варто визначитися із загальною теоретичною концепцією юридичної відповідальності, яка буде покладена в основу досліджуваного поняття.

Так, на думку О.Ф. Скакун, юридична відповідальність – це «передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення» [2, с. 291].

Схожої точки зору дотримується П.М. Рабінович, на переконання якого, юридична відповідальність – це «закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ, що йому належали». Соціальною сутністю юридичної відповідальності, як зазначає вчений, є здійснювана «руками держави» природна негативна реакція суспільства (принаймні тієї його частини, волю якої виражає держава) на порушення певних соці-

альних або особистих інтересів, на «пошкодження» певних соціальних чи особистих благ [3, с. 161].

Видається, що сформульовані О.Ф. Скакун та П.М. Рабіновичем дефініції поняття «юридична відповідальність» відповідають класичному її розумінню, проте в цілому не можуть бути взяті за основу при визначенні сутності юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення оскільки не містять у собі жодних ознак, які б дозволили розкрити специфіку відповідного явища у праві соціального забезпечення.

Дещо інший підхід до визначення поняття юридичної відповідальності сформульований у наукових працях О.П. Недбайло, на думку якого, юридична відповідальність це «самостійна, ініціативна діяльність у межах норм права і тих ідеалів, для досягнення яких ці норми прийнятні» [4, с. 50]. В цілому не заперечуючи можливість визначення юридичної відповідальності через «діяльність», варто констатувати, що цитована дефініція є надто абстрактною та може бути застосована до значної кількості правових явищ, у тому числі й у праві соціального забезпечення. Так, наприклад, на переконання Г. Яковлевої, державним наглядом і контролем у сфері соціального захисту населення також є діяльність, що спрямована на забезпечення дотримання законодавства у сфері соціально-забезпечувальних відносин [5, с. 91].

Більш виправданою у цьому сенсі є позиція С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомирова, які стверджують, що «юридична відповідальність – це реакція державних органів або посадових осіб на правопорушення, що зумовлює виникнення правових відносин, в результаті яких до суб'єкта правопорушення у передбаченому законом процесуальному порядку застосовано примусові заходи, що полягають у встановленні для правопорушника обов'язку зазнати наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких перед-



бачені санкціями відповідних норм права» [6, с. 239].

Такою, що заслуговує на увагу, видається також точка зору О.М. Бандурки, який стверджує, що «юридична відповідальність може характеризуватись як інститут правової системи, який припускає застосування санкцій до суб'єкта, винного у скоєнні правопорушення» [7, с. 291]. Враховуючи ту обставину, що майже кожен нормативно-правовий акт у системі джерел права соціального забезпечення містить положення щодо відповідальності сторін суспільних відносин, унормованих ним, такий підхід може бути цілком застосований для розкриття сутності юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення.

Варто зауважити, що юридичній відповідальності у праві соціального забезпечення притаманні всі загальні ознаки юридичної відповідальності, якими є:

- полягає в реакції державних органів або посадових осіб на вчинене правопорушення, що знаходить свій вираз в офіційному правозастосовному акті;

- зумовлює виникнення правових відносин, які виникають з факту неправомірної поведінки суб'єкта (суб'єктів) права;

- настає тільки за скоєне правопорушення;

- спирається на державний примус;

- притягнення до негативної юридичної відповідальності здійснюється уповноваженим суб'єктом [6, с. 239].

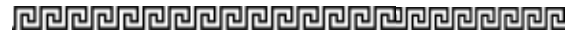
О.Ф. Скакун названий перелік ознак доповнює вказівкою на те, що притягнення до юридичної відповідальності здійснюється «з суворим дотриманням певного процедурно-процесуального порядку і форм, встановлених законом. Поза процесуальною формою юридична відповідальність є неможливою» [2, с. 293].

Водночас відповідальність у праві соціального забезпечення зумовлена галузевими задачами та специфікою відносин між соціально зобов'язан-

ими суб'єктами та суб'єктами, наділеними правом на соціальний захист.

По-перше, відносини у праві соціального забезпечення мають розподільчий характер. Так, на думку Р.І. Іванової, саме норми права соціального забезпечення відіграють визначальне значення у забезпеченні людини (сім'ї) належним життєвим рівнем. Виходячи з цього твердження вченою зроблено висновок, що соціальне забезпечення належить до соціально-економічної сфери життєдіяльності, що безумовно охоплює розподіл життєвих благ [8, с. 26]. Переконання Р.І. Іванової дістало подальшого розвитку у наукових працях О.Г. Азарової та О.Є. Козлова, які стверджують, що саме право соціального забезпечення покликане створити передумови для досягнення кожним рівня оптимального задоволення своїх потреб, захищати життєвий рівень громадян [9, с. 21].

По-друге, хоча у цих відносинах відсутня юридична рівність, їх сторони не несуть адміністративної чи кримінальної відповідальності. Як зазначає С.В. Вишновецька, «одним із суб'єктів відносин у праві соціального забезпечення завжди є державний або будь-який інший уповноважений державою орган, який зобов'язаний або має право надати соціальне забезпечення. Іншим суб'єктом завжди є громадянин (або сім'я), наділений певним обсягом правоздатності. Загальне коло таких суб'єктів (громадян) постійно трансформується і не є постійним, оскільки сама система соціального забезпечення – одна з найдинамічніших соціальних систем» [10, с. 43]. З цього приводу варто зауважити, що відмінності у статусах сторін відносин соціального захисту, одна з яких волею держави є соціально зобов'язаною, а інша – управомоченою виключає їх рівність, проте і набуття першим суб'єктом свого статусу на підставі владного рішення держави не означає, що учасники галузевих відносин пов'язані між собою принципами «влади-підпорядкування».



По-третє, особа, наділена правом на соціальний захист, як учасник галузевих відносин завжди є економічно залежною стороною, що обмежує його майнову відповідальність.

По-четверте, у праві соціального забезпечення левову частку займають правопоновлюючі санкції, які полягають у застосуванні майнових стягнень до: громадян, які внаслідок вчинення винних діянь протиправно отримали будь-які види соціального захисту; зобов'язаних суб'єктів у сфері соціального захисту, які винні у неотриманні, несвоєчасному отриманні, отриманні не у повному обсязі уповноваженою особою будь-якого соціального надання, та для останніх фактично не несуть карального значення, оскільки зобов'язаний суб'єкт виконує свій обов'язок, від якого протиправно ухилився.

Ця ознака визначає саме особливість юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення, оскільки, на переконання О.Ф. Скакун, юридична відповідальність за своєю суттю є новим обов'язком, що не існував до правопорушення [2, с. 291].

Варто погодитися з І.С. Андрієнко, яка зазначає, що «особливою рисою правопоновлюючих санкцій є те, що вони гарантують відшкодування завданих збитків у повному обсязі. Водночас повний обсяг не означає повного відшкодування збитків, як передбачено, наприклад, цивільним правом» [11, с. 132]. У разі порушення права громадян на соціальний захист національними нормативно-правовими не передбачений ні механізм індексації невчасно виплачених сум, ні механізм будь-яких компенсацій. Законодавець України в якості заходів юридичної відповідальності обмежився лише покладенням на правопорушника зобов'язання вчинити дії, які повинні були мати місце ще до встановлення факту існування правопорушення.

Другим видом санкцій у праві соціального забезпечення є правообмежуючі, які застосовуються не за безпосереднє порушення приписів

соціально-забезпечувального законодавства, а є заходами впливу на недобросовісних отримувачів соціальних надань, що дозволяють максимально забезпечити адресність (що стосується державної соціальної допомоги як організаційно-правової форми соціального захисту) та цільове використання коштів (що стосується загальнообов'язкового державного соціального страхування) у сфері соціального захисту.

Правообмежуючі санкції у праві соціального забезпечення можна диференціювати на дві групи. Перша група санкцій включає в себе норми, спрямовані на зниження розмірів грошових виплат у сфері соціального захисту чи тривалості їх здійснення. Друга група санкцій охоплює положення, які закріплюють підстави для відмови в наданні того чи іншого виду соціального захисту, що дозволяє максимально забезпечити інтереси другого з учасників відповідних галузевих відносин та у глобальному сенсі держави і суспільства.

Враховуючи аналізовані особливості юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення, Б.І. Сташків сформулював визначення відповідного поняття, яке, на думку вченого, можна розкрити через «передбачені галузевими нормами заходи, що спрямовані на позбавлення особи благ особистого, організаційного чи майнового характеру за порушення чи неефективне використання соціально-забезпечувальних норм» [12, с. 554].

Схоже визначення юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення сформульоване й І.С. Андрієнко, на думку якої, «юридичною відповідальністю у праві соціального забезпечення варто розуміти визначені галузевим законодавством заходи примусу, спрямовані на досягнення правомірної поведінки шляхом настання для правопорушника негативних наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру» [11, с. 133].

**Висновки.** Підводячи підсумки варто зазначити, що жодна з існу-



ючих концепцій юридичної відповідальності не може бути взята за основу як єдина теоретична відправна точка, від якої має відштовхуватися дослідження природи юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. Розкрити сутність відповідальності у праві соціального забезпечення можливо лише шляхом синтезу положень різних концепцій.

Юридична відповідальність у праві соціального забезпечення може бути визначена у декількох значеннях: 1) як забезпечений державним примусом обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків особистого, організаційного чи, переважно, майнового характерів; 2) як суспільні відносини у праві соціального забезпечення, що виникають між уповноваженими суб'єктами та правопорушником і спрямовані на відновлення законності у сфері соціального захисту; 3) як інститут права соціального забезпечення, що включає в себе відповідні правові норми, які визначають підстави та умови притягнення до юридичної відповідальності, види та порядок накладення санкцій за вчинення правопорушень у сфері соціального захисту; 4) як діяльність компетентних суб'єктів, спрямовану на відновлення законності у сфері соціального захисту; 5) як комплекс заходів, що вживаються компетентними суб'єктами з метою приведення в попередній нормальний стан, що існував до правопорушення, галузевих суспільних відносин, правового статусу їх суб'єктів.

*У статті досліджено поняття юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення.*

*Проаналізовано різні теоретичні підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності з метою визначення максимально підходящого підґрунтя для науково обґрунтованої концепції юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення.*

*Встановлено, що жодна з існуючих концепцій юридичної відповідальності не може бути взята*

*за основу як єдина теоретична відправна точка, від якої має відштовхуватися дослідження природи юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. Розкрити сутність відповідальності у праві соціального забезпечення можливо лише шляхом синтезу положень різних концепцій.*

*У статті робиться висновок, що відповідальність у праві соціального забезпечення зумовлена галузевими задачами та специфікою відносин між соціально зобов'язаними суб'єктами та суб'єктами, наділеними правом на соціальний захист, що спрощено полягає у: розподільчому характері соціально-забезпечувальних суспільних відносин, що складають основу предмету права соціального забезпечення; особливому взаємозв'язку сторін галузевих суспільних відносин; економічній залежності особи, наділеної правом на соціальний захист; превалюванні правообмежуючих та правопоновлюючих санкцій.*

*Встановлено, що поняття юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення є багатоаспектним та може бути розкрито у декількох значеннях: 1) як забезпечений державним примусом обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків особистого, організаційного чи, переважно, майнового характерів; 2) як суспільні відносини у праві соціального забезпечення; 3) як інститут права соціального забезпечення; 4) як діяльність компетентних суб'єктів; 5) як комплекс заходів, що вживаються з метою приведення в попередній нормальний стан, що існував до правопорушення, галузевих суспільних відносин, правового статусу їх суб'єктів.*

**Ключові слова:** юридична відповідальність у праві соціального забезпечення, правопорушення, державний примус, правообмежуючі санкції, правопоновлюючі санкції, правовий інститут.



**Borychenko K., Haluzinskiy N.**  
**The concept of legal responsibility in social security law**

*The article examines the concept of legal responsibility in social security law.*

*Various theoretical approaches to understanding the essence of legal responsibility are analyzed in order to determine the most suitable basis for a scientifically based concept of legal responsibility in social security law.*

*It is established that none of the existing concepts of legal responsibility can be taken as a basis as the only theoretical starting point from which the study of the nature of legal responsibility in social security law should be based. Revealing the essence of responsibility in social security law is possible only by synthesizing the provisions of different concepts.*

*The article concludes that responsibility in social security law is conditioned by branch tasks and the specificity of relations between socially obligated subjects and subjects endowed with the right to social protection, which simply consists in: the distributive nature of social security social relations, which form the basis of the subject of social security law; the special relationship between the parties of industry social relations; economic dependence of a person endowed with the right to social protection; the prevalence of right-limiting and right-reinstating sanctions.*

*It has been established that the concept of legal responsibility in the law of social security is multifaceted and can be revealed in several meanings: 1) as an obligation of the offender to suffer negative consequences of a personal, organizational or, mainly, property nature, ensured by state coercion; 2) as social relations in social security law; 3) as an institute of social security law; 4) as the activity of competent subjects; 5) as a set of measures, which are used with the aim of bringing the sectoral social relations and legal status of their subjects to the previous normal state that existed before the offense.*

**Key words:** legal responsibility in the social security law, offense, state coercion, law-limiting sanctions, law-enhancing sanctions, legal institution.

**Література**

1. EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW (VENICE COMMISSION) RULE OF LAW CHECKLIST, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). URL: [https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule\\_of\\_Law\\_Check\\_List.pdf](https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf)

2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник, 2001. 656 с.

3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави . навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.

4. Недбайло П. О. Система юридичних гарантій застосування радянських правових норм : монографія. Львів : Віка, 1971.

5. Яковлева Г. Державний нагляд і контроль у сфері соціального забезпечення населення. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 4. С. 90–93.

6. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

7. Теорія держави і права : підручник / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України О.М. Бандурки. Харків, 2018. 416 с.

8. Ивановна Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР : монография. М. : Изд.-во МГУ, 1986. 174 с.

9. Азарова Е. Г., Козлов А. Е. Личность и социальное обеспечение в СССР. Правовое исследование. М. : Изд-во «Наука», 1983. 189 с.

10. Право соціального забезпечення України: навч.-метод. посіб. для студ. юрид. спец. / С. В. Вишновецька, І. В. Новосельська. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 320 с.

11. Андрієнко І. С. Особливості юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. Південноукраїнський правничий часопис. 2020. № 3. С. 129–134.

12. Право соціального забезпечення. Загальна частина : навчальний посібник / Б. І. Сташків. Чернігів : ПАТ «ПВК» «Десна», 2016. 692 с.

